

Постановление Временного правительства о волостном земском управлении. – Екатеринослав, Тип. губ. правл. – 1917. – 44 с. 14. Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: [в 4 т.] / [Б.Ф. Додонов (отв.ред.) и др.]. – Т. 3: Июль – август 1917 года. – М.: РОССПЭН, 2004. – 416 с. 15. Ухваленый Радою Міністрів закон про зміну й доповнення де-яких постанов про переведення виборів міських та земських гласних // Державний вістник. – 2 вересня 1918. – С. 1. 16. Ухвалена Радою Міністрів постанова про надання Міністрові Внутрішніх Справ виключного права дозволяти скликання губерніяльних і повітових земських зборів // Державний вістник. – 17 вересня 1918. – С. 1. 17. Самоурядування // Робітничая газета. – 26 січня 1919. – С. 3.

Алла Нитченко

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗЕМСТВ (1864–1920 РР.)

В статье осуществлен анализ эволюции юридического статуса и законодательных принципов деятельности органов земского самоуправления с начала их создания в 1864 г. и до момента их ликвидации в 1920 г. Проанализирован порядок распределения функций между вертикалью власти и органами земского самоуправления. Определено место земств в системе государственной власти. Сделан вывод, что при всех недостатках избирательных систем, практиковавшихся в этот период, последние оказались самой важной предпосылкой и механизмом, обеспечивавшим определенное политическое представительство интересов различных сословий на местном уровне.

Ключевые слова: земство, органы земского самоуправления, законодательство, земская реформа, законодательные основы.

Alla Nitchenko

LEGISLATIVE FRAMEWORKS OF ZEMSTVOS' ACTIVITY (1864–1920)

The article analyzes evolution of juridical status and legislative principles of zemstvo self-governing bodies activity starting from their foundation in 1864 – till their abolition in 1920. Procedure of functions distribution between vertical power structure and zemstvo self-governing bodies is analyzed. Position of zemstvos in state power system is defined. It is concluded that under all shortcomings of electoral systems being practiced at that period the last proved to be the most important precondition and mechanism that ensured certain political representation of different estates interests on local level.

Key words: zemstvo, zemstvo self-governing bodies, legislation, Zemstvo reform, legislative framework.

УДК 636 (477.41) "19/20"

Ярослава Мочернюк

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТВАРИННИЦТВА У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується розвиток тваринництва на території Київської губернії у пореформений період, з'ясовується його роль у сільському господарстві та значення для харчової промисловості українського регіону.

Ключові слова: Київщина, сільське господарство, ринкові відносини, поміщики, тваринництво.

Розвиток ринкових відносин у пореформений період на території Київської губернії зазнав впливів, пов'язаних як із геополітичними та історичними особливостями Правобережної України, так й зі значною політичною активністю уряду Російської імперії, що проявлялася, насамперед, у законодавчому регулюванні поземельних відносин. Одним із шляхів дослідження загальної специфіки розбудови ринкових відносин в Україні ХІХ – початку ХХ ст., визначення закономірностей формування й генези капіталізму на її території, може слугувати вивчення окремих напрямків господарської діяльності. На Київщині одним з найбільш важливих серед них було тваринництво, на прикладі якого чітко простежується позитивний вплив ринкових умов на економіку значного українського регіону.

Враховуючи важливість вивчення усього спектру проблем, пов'язаних із розвитком ринкових відносин на території України, тваринництво викликало науковий інтерес не одного покоління дослідників. Названій проблемі присвячені роботи І. Гуржія [1], О. Реєнта, О. Сердюка [2], В. Ландо

[4], Л. Мельника [3], М. Казьмирчук [10] та інших. Однак, узагальнюючої праці, яка б з'ясувала усі аспекти розвитку тваринництва у пореформений період та визначила його роль у сільському господарстві України, ними створено не було.

Метою цього дослідження є аналіз розвитку тваринництва на території Київської губернії в умовах швидкого розвитку капіталізму та пов'язаних з ним ринкових відносин після реформи 1861р., а також визначення ролі зазначеної галузі у сільському господарстві регіону.

Особливістю економічного розвитку Київщини та Правобережжя в цілому була наявність поміщицьких латифундій. Це дозволяло власникам багатьох маєтків краю ще у дореформений період вивозити на продаж значну частину продукції тваринництва. На думку відомого українського історика І. Гуржія, саме великі господарства раніше від інших почали працювати на ринок. Крім того, втягування більшості поміщицьких господарств у ринкові відносини зумовлювалося тим, що тільки через реалізацію частини продукції їх власники могли задовольнити свої потреби, які зростали в умовах розвитку товарно-грошових відносин [1, с. 61].

У пореформений період тваринництво в Київській губернії велося переважно традиційним способом. Велике значення для відгодівлі худоби мали луки, долини з перелісками, різноманітні вигони для домашніх тварин, а подекуди й відгінні пасовища.

Сільське господарство Київщини пристосувалося до потреб світового хлібного ринку, що призвело до формування своєрідної структури посівних площ. Вільні простори губернії розорювалися й засівалися пшеницею та ячменем. Кормова база тваринництва скорочувалася. Природа під впливом руйнівної діяльності людини з кожним десятиліттям усе більше й більше втрачала свій попередній вигляд. Ці чинники негативно впливали на розвиток тваринництва.

До 1887 р. тваринництво ще мало солідну кормову базу, створену самою природою. Про залежність тваринництва від розмірів природної кормової бази свідчать такі статистичні дані: у Київській губернії землі під толокою, перелогом, луками і пасовищами становили 35 % (під перелогом і толокою – 17 %, під луками і пасовищами – 18 %). Навіть не враховуючи пару, приріст посівів до попередньої польової земельної площі становив з 1881–1887 рр. до 1906–1910 рр. – 7 %, під паром – 37 % [2, с. 63].

Подальше зростання посівної площі ставало можливим переважно за рахунок зменшення пару. Це вимагало інтенсифікації землеробства, збільшення земельних площ під кормовими травами, коренеплодами та іншими сільськогосподарськими культурами, що могли забезпечувати потреби тваринництва.

Успішному розвитку тваринництва в Російській імперії перешкоджала низка інших причин. Серед них варто назвати низький рівень селекції, негаразди щодо транспортування худоби і м'яса через майже повну відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних станціях, застарілу і примітивну ветеринарну службу. Провізна плата залізницями на далекі відстані сягала половини купівельної вартості худоби, що часто зводило нанівець конкурентні можливості на міжнародному ринку. До того ж, розвиток тваринництва стримувався низьким рівнем споживання м'ясних і молочних продуктів у містах. За визнанням представників правлячих кіл імперії "він у Росії нижчий, ніж будь-де" [3, с. 75].

Попри ці та інші труднощі, у низці українських губерній, особливо на Київщині, з'явилися нові кормові засоби для стаціонарної відгодівлі худоби. Сотні цукрових, винокурних та пивоварних заводів почали забезпечувати скотарство кормами – буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль. Кормова меляса додавалася великій рогатій худобі та коням у корм по 3 фунти у день. Найкращим харчовим продуктом для худоби став буряковий жом. Згідно з підрахунками економіста В. Ландо, на заводах України "могло вироблятися до 500 млн пудів жому і близько 25 млн пудів меляси". У одній тільки Київській губернії перероблялося близько 150 млн пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби [4, с. 5].

На Київщині розводили різні породи великої рогатої худоби. У зоні Полісся і частково на прилеглих до нього територіях переважали бура м'ясо-молочна й біло-хребтова породи, а також червона худоба німецьких колоністів. На лісостепових просторах найбільш поширеною була українська сіра худоба [5, с. 66].

Згідно з даними губерньського статистичного комітету за 1885 р., у Київській губернії нараховувалося: великої рогатої худоби – 454189 штук, свиней – 373232 штук і кіз – 26167 штук, в тому числі по повітах всього відповідно – 439619, 356103, 22129 штук. Найкраще тваринництво було розвинуте у Радомишльському повіті: великої рогатої худоби 69771 штук, свиней – 45466 штук, кіз – 8849 штук; у Київському повіті відповідно – 52036, 43583, 2395, у Черкаському повіті – 43365, 31197, 473. У Бердичівському повіті, де були значні посіви цукрового буряку і мало землі під пасовищами, тваринництво було розвинуте слабо. Так, у 1885 р. тут нараховується 12574 штук великої рогатої худоби, 12081 свиней, 656 штук кіз. У 1905 р. великої рогатої худоби в Київській

губернії було 595,6 тис. голів, у 1906 р. – 625 тис., у 1907 р. – 635,8 тис., у 1908 р. – 616,3 тис., у 1914 р. – 858,4 тис. [6, с. 105].

Напередодні Першої світової війни група науковців на чолі з професором В. Устьянцевим, яка обстежувала тваринництво у Київській губернії, виявила, що серед місцевої молочної худоби доволі поширеною була німецька порода. У середньому такі корови, згідно з даними Радомишльської сільськогосподарської дослідницької станції, давали 168 відер молока [7, с. 28].

У районі діяльності Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства зафіксовано у 1913 р. 12 приватновласницьких господарств і 2 тваринницьких союзи, гурти корів яких внесено до Харківської племінної книги. Зокрема, до одного з тваринницьких союзів увійшли такі маєтки: Ліщенці Бердичівського повіту – 40 корів; маєтки Довжок, Кожанка і Жданівка Липовецького повіту – відповідно 44, 75 і 36 корів; маєток Скала Таращанського повіту – 38 корів. Окрім того, в Уманському повіті налічувалося щонайменше п'ять спеціалізованих господарств з чисельністю корів від 38 до 60 голів. У деяких повітах Правобережжя з'явилися господарства, які слід віднести до групи зразкових [8, арк. 49, 50, 50 зв.].

Наступною галуззю тваринництва, що отримала розвиток у поміщицьких господарствах Київщини, було конярство. Усього коней в Київській губернії у 1885 р. налічувалося 429419 штук. Ця кількість у повітах розподіляється нерівномірно і залежала від того, ким здійснюється обробка полів: волами чи кінями. З 12 повітів губернії, тільки у Чигиринському, Черкаському, Канівському та Радомишльському повітах, обробка полів здійснювалася волами, у решти повітів волами і кінями. У повітах кількість коней розподілялася наступним чином: Сквирський – 51,720; Уманський – 47,659; Васильківський – 45,420; Бердичівський – 42,920; Радомишльський – 41,562; Липовецький – 38,614; Таращанський – 37,759; Київський – 34,195; Звенигородський – 24,410; Канівський – 21,661; Черкаський – 12,429; Чигиринський – 11,849 [6, с. 107]. Аналізуючи статистичні дані наступних років, бачимо, що у Київській губернії збільшується поголів'я коней. Зокрема, вже у 1905 р. було 441,7 тис. голів, у 1906р. – 461,3 тис., у 1907 р. – 482,9 тис., у 1908 р. – 485,5 тис., у 1914 р. – 587,9 тис. [9, с. 78].

Поміщики Київщини розводили породистих скакунів. У 1887 р. у краї було 34 заводи із розведення коней. На усіх заводах нараховувалося 1095 коней разом з молодняком – 2598 штук. Тільки у трьох повітах Київської губернії: у Канівському, Чигиринському і Черкаському не було кінних заводів, найбільша кількість заводів було у Липовецькому (8) та Сквирському повітах (8). Так, у селі Красівці Бердичівського повіту поміщик А. Терещенко утримував призових коней, у с. Зікрачах Київського повіту кінський завод утримував дворянин К. Репін, у с. Кобрин Звенигородського повіту – граф О. Потоцький з 1880р. розводив породу арабських коней, у с. Верхівни Сквирського повіту граф А. Ржевуський утримував польських скакунів [10, с. 161].

На конезаводах графів Браницьких розводили робочих коней, використання яких мало на меті підняти ефективність сільського господарства. Так, на фермі "Мочихвіст" поряд з чистокровними скакунами зростали і робочі породи – так звані "суфольки", ваговози та ін. Усі кінні господарства Браницьких постійно працювали над покращенням племінної справи: купували найкращих коней, вели табунні книги, організували дорогі екскурсії на схід. У с. Шамраївці та Узин Васильківського повіту графи Браницькі розводили верхових арабських скакунів ще з 1778 р. Для демонстрацій досягнень племінного конярства Браницькі влаштовували спеціальні змагання у м. Біла Церква, на які прибувала дворянська аристократія з багатьох українських губерній [6, с. 119].

Пріоритетне значення для поміщиків Київщини мали не лише коні, а й воли. Вони виконували функцію тяглової робочої сили, разом з коровами та іншими домашніми тваринами забезпечували посівні площі природним добривом – перегноєм. Наприклад, у Смілянському маєтку Бобринських воли відігравали у рільництві ледве не першорядну роль. У 1894 р. тут нараховувалося 2808 волів і тільки 1070 робочих коней, а у 1912 р. – 1927 волів і 890 коней. У господарстві поміщика Ф. Терещенка було 3728 волів і 1567 коней [11, с. 32].

Аналізуючи розвиток конярства та загальний стан ринку на тяглову худобу в пореформений час, варто звернути увагу на те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби були більші, ніж того вимагалось потребами відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени після закінчення сільськогосподарських робіт і купівлі навесні, до якої, зазвичай, зверталися найбідніші селяни.

У розглядуваний період розвивалося на Київщині і вівчарство. Але вже з кінця XIX ст. ця галузь тваринництва почала поступово скорочуватися. Основною причиною виступали дорожнеча і посилені оранка, а також скорочення пасовищ. До цього варто додати і дефіцит робочих рук, високі орендні ціни та подорожчання кормів, розвиток цукробурякової галузі. Якщо у 1885 р. овець було 839,8 тис. голів, у 1905 р. – 808,7 тис. голів, то у 1908 р. – 796,5 тис. голів, у 1914 р. – 610,8 тис. Швидко скорочувалося і тонкорунне вівчарство, через його малу прибутковість. Так, згідно з даними на 1885 р., кількість овець складала 839 тис. штук, а у 1880 р. їх було 981 тис. штук, що становило

20 % від загальної кількості. Це підтверджує тісніший зв'язок поміщицьких господарств з ринком та його підприємницький характер [6, с. 126].

Таким чином, тваринництво Київщини у пореформену добу зазнало помітних змін. Тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Останньому сприяв поступовий перехід до багатопілля поміщицьких господарств. На початку ХХ ст. на Київщині з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного і молочного напрямів. Розпочався перехід до утримання великої рогатої худоби в стійлах. Проте вивіз на світовий ринок у великих обсягах кормів гальмував розвиток тваринницької галузі сільського господарства.

Список використаних джерел

1. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 265 с.
2. Реєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 365 с.
3. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України 60–90 рр. ХІХ ст. / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79.
4. Ландо В.М. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос / В. М. Ландо. – К.: 1920. – 185 с.
5. Макарьчук Я. Серый степной скот / Я. Макарьчук // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 7 февраля 1913. – 23 с.
6. Очерк сведений по Киевской губернии и адрес – календарь на 1887 год / [Сост. В. Мозговой]. – К.: 1887. – 369 с.
7. Киянин А. Вопросы скотоводства в условиях современного момента / А. Киянин // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 18 февраля 1916. – 28 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2163, оп. 1, спр. 27, 68 арк.
9. Статистический ежегодник России. 1914 год. – СПб.: Центальный статистический комитет МВД, 1915. – 358 с.
10. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії 1861–1917 рр. / М. Казьмирчук – К., 2011. – 136 с.
11. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 489 с.

Ярослава Мочернюк

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЖИВОТНОВОДСТВА В КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ У ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье анализируется развитие животноводства на территории Киевской губернии в пореформенный период, выясняется его роль в сельском хозяйстве и его значение для пищевой промышленности украинского региона.

Ключевые слова: Киевщина, сельское хозяйство, рыночные отношения, помещики, животноводство.

Yaroslava Micherniuk

MAJOR TRENDS IN LIVESTOCK PRODUCTION IN THE PROVINCE OF KIEV IN THE POST-REFORM PERIOD

The article analyzes the development of animal husbandry in the province of Kiev in the post-reform period, it appears his role in agriculture and its importance to the food industry large Ukrainian region.

Key words: Kiev, agriculture, market, landowners, livestock.